

UNIFY AND SYNCHRONIZE LAW IN EUROPE? A CASE STUDY FROM ROMAN LAW TO EUROPEAN LAW

UNIFIKOWAĆ CZY SYNCHRONIZOWAĆ PRAWO W EUROPIE? STUDIUM PRZYPADKU OD PRAWA RZYMSKIEGO DO PRAWA EUROPEJSKIEGO

ABSTRACT

Globalization processes included among other legal area. The abolition of customs borders enforces a gradual approach of different legal cultures. A number of issues has already been covered by common EU rules, like the protection of consumers. The most important thing however, is to unify and synchronize contract law which is the foundation of economic activity. Numerous attempts to build a European civil code have been undertaken within the European Union. So far, these codes remain in the sphere of projects. Currently, the codification of law through the use of similar instruments of interpretation of the law is reflected the most clearly. An example of the applicability of regulations from different legal systems is a legal system in force in South Africa.

STRESZCZENIE

Procesy globalizacyjne objęły między innymi przestrzeń prawną. Zniesienie granic celnych wymusza stopniowe zbliżanie się odmiennych kultur prawnych. Szereg kwestii zostało objętych już wspólnymi uregulowaniami unijnymi, jak chociażby ochrona konsumenta. Najważniejsze jednak jest ujednoczenie lub zsynchronizowanie prawa zobowiązań, które jest podstawą obrotu gospodarczego. W ramach Unii Europejskiej podjęto liczne próby zbudowania jednego europejskiego kodeksu cywilnego. Jak na razie takie kodeksy pozostają w sferze projektów. Najwyraźniej

uwidacznia się obecnie proces ujednolicania prawa poprzez stosowanie podobnych instrumentów interpretacji przepisów prawa. Przykładem możliwości stosowania uregulowań pochodzących z różnych systemów prawnych jest system prawny obowiązujący w RPA.

KEYWORDS: *unification of the law, EU law, Roman-Dutch law, common law, Roman law, mixed systems, projects of European codes of civil law*

SŁOWA KLUCZOWE: *unifikacja prawa, prawo unijne, prawo rzymsko-holenderskie, prawo anglosaskie, prawo rzymskie, systemy mieszane, projekty europejskich kodeksów prawa cywilnego*

WPROWADZENIE

Unifikować czy synchronizować prawo w Europie? Czy budować nowy system prawny w oderwaniu od europejskiej kultury prawnej opartej na prawie rzymskim i średniowiecznym *ius commune*? Jaki system wartości powinien znajdować się u podłoża europejskiej przestrzeni prawnej? Czy mają to być wartości tradycyjne, takie jak godność człowieka, autonomia jednostki, poszanowanie własności, prymat jednostki nad społeczeństwem, czy też należy akcentować bardziej wartości ekonomiczne, zwłaszcza zysk? Oto są wręcz hamletowskie pytania dotyczące dalszego rozwoju i kształtu europejskiej przestrzeni prawnej. Pojawiają się one w wielu współczesnych opracowaniach prawniczych, których przedmiotem jest refleksja nad ujednolicaniem prawa europejskiego, zwłaszcza w obszarze prawa cywilnego.

Proces intensyfikacji badań prawniczych nad możliwymi kierunkami unifikacji prawa rozpoczął się po drugiej wojnie światowej. Był on i jest inspirowany tendencjami globalistycznymi, zwłaszcza potrzebami rozwoju wolnego rynku, dla którego najważniejsze są uniwersalne zasady ekonomiczne, takie jak: eliminacja taryf i barier w handlu, zachowanie równowagi rynkowej czy ograniczenie wpływu państwa na politykę monetarną. Dzięki temu idee unifikacyjne w obszarze prawa występują również w pozaeuropejskich kręgach kulturowych (Cooter, Ulen, 2009, s. XVI; Giaro, 2009, s. 211).

Przedmiot niniejszego opracowania został ograniczony do analizy i oceny tendencji ujednolicających europejską przestrzeń prawną, takich jak unifikacja i synchronizacja połączona jednocześnie z dekodyfikacją prawa. Są to typowe zjawiska włączone do procesu określanego mianem europeizacji

prawa. Stąd podstawową cechą tendencji zmierzających do złagodzenia barier pomiędzy istniejącymi w Europie systemami prawa jest transnarodowość i ponadnarodowość norm prawych (Lankosz, 2005, s. 33). Dla ukazania racjonalności proponowanych rozwiązań unifikujących europejską przestrzeń prawną zasadne będzie przeanalizowanie przypadku pochodzącego z systemu prawa, który jest efektem połączenia regulacji prawnych pochodzących z prawa rzymsko-holenderskiego (roman-dutch law) i anglosaskiego (common law).

POZAINSTYTUCJONALNE PRACE UNIFIKACYJNE

Ujednolicanie europejskiej przestrzeni prawnej jest odzwierciedleniem tendencji ogólnoświatowych. Przykładem może być tu *Restatements of the Law*, które od lat 30. XX w. stanowią subsydiarne źródło prawa w systemie prawa amerykańskiego (*secondary sources*). Główną funkcją *restatements* jest systematyzacja podstawowych, powszechnie akceptowanych reguł prawnych należących do 15 wyodrębnionych dziedzin prawa. Termin ten pochodzi od czasownika *to restate*, który oznacza ponowne przedstawienie czy zredagowanie istniejących już myśli czy poglądów. Chociaż *restatements* pozbawione są wiążącego charakteru i nie są włączone do wewnętrznego systemu prawnego, to jednak są opracowywane i stosowane we wszystkich stanach amerykańskich. Opracowane zasady mają formę zbiorów o charakterystycznej strukturze i są zaopatrzone w komentarz (*Comments*) oraz przykładowe kazusy (*Illustrations*). Dodatkowo, do *restatements* dołączane są adnotacje sprawozdawcy opracowującego projekt *restatements* (*Reporter's Notes*).

Restatements odgrywają istotną rolę w praktyce zawodowej prawników. Są powszechnie stosowane przez sądy i przytaczane w opiniach prawnych. *Restatements* stały się również podstawą wprowadzenia nowych jednostek redakcyjnych w pracach europejskich zespołów kierowanych przez O. Lando czy Ch. von Bara. W opracowaniu *restatements* wyodrębnia się rozdziały, działy, co znajduje odzwierciedlenie w przyjętej charakterystycznej metodzie numeracji artykułów, np. art. 1:101 oznacza artykuł 1 w dziale 1 rozdziału 1. *Restatements* obejmują swoim zakresem zarówno zagadnienia prawa cywilnego podlegające regulacji kodeksowej w systemie kontynentalnym, m.in.

z dziedziny prawa umów, prawa rzeczowego czy prawa deliktów, jak i niezwiązane bezpośrednio z tą dziedziną prawa, np. dotyczące stosunków zagranicznych. Pierwsze *restatements* były wydane w 1932 r., i były poświęcone kontraktom (*Restatement of Contract*).

W 1980 r. Komisja Narodów Zjednoczonych do spraw Międzynarodowego Prawa Handlowego (UNCITRAL) wydała tzw. Konwencję Wiedeńską zawierającą normy dotyczące międzynarodowej sprzedaży towarów. Prace nad wspólnymi uregulowaniami prawnymi w obrębie prawa cywilnego prowadzone są również przez Międzynarodowy Instytut Unifikacji Prawa Prywatnego w Rzymie (UNIDROIT), który opracował zasady międzynarodowych umów handlowych. W Unii Europejskiej podstawowe znaczenie posiada działająca w latach 1980–2003 tzw. Komisja Lando (*The Commission on European Contract Law*). W ramach tej Komisji wypracowano Zasady Europejskiego Prawa Umów (*Principles of European Private Law – PECL*). Jej członkiem był Ch. von Bar, niemiecki prawnik, który następnie koordynował prace grupy studyjnej mającej przygotować europejski kodeks prawa cywilnego (*Study Group on European Civil Code*) (Kaczorowska, 2010, s. 35; Bar, 2000, s. 44; Hondius, Wiewiórkowska-Domagalska, 2002, s. 28–29; Mańko, 2004, s. 141–143).

Badania nad ujednoczeniem europejskiej przestrzeni prawnej prowadzą również inne grupy prawników. Wszystkie te grupy pracują na podstawie zasad europejskiej kultury prawnej, wychodząc jednak z innej bazy źródłowej. Jako przykład może posłużyć analiza pojęcia dobrej wiary w świetle propozycji zawartych w poszczególnych projektach kodeksu umów (Dajczak, 2009, s. 63). Wśród nich należy wymienić *The Common Core of European Private Law*, grupę wybitnych prawników, działających od 1995 r. najpierw w Trento, a obecnie w Turynie. Pracom tej grupy przewodniczą U. Mattei i M. Bussani (*Common Core*). Zajmują się oni prawem zobowiązań, własności i prawem deliktowym. Kolejnymi zorganizowanymi grupami prawników, których celem jest ujednoczenie prawa europejskiego, są: *European Research Group on Existing EC Private Law (Acquis Group)*, *Project Group on a Restatement of European Insurance Contract Law (Insurance Group)*, *Research Group on the Economic Assessment of Contract Law Rules (Economic Impact Group)*.

UNIA EUROPEJSKA WOBEC PROCESU UNIFIKACJI PRAWA CYWILNEGO

Prace nad unifikacją prawa czy zbliżaniem prawa państw członkowskich Wspólnot Europejskich, a obecnie Unii Europejskiej, związane są niewątpliwie z tworzeniem rynku wewnętrznego. Regulacje prawa Unii Europejskiej obejmują zasadniczo obszar prawa publicznego i gospodarczego. Zgodnie z art. 3 ust. 3 wersji skonsolidowanej Traktatu o Unii Europejskiej (Dz.U. UE 83 z 30.03.2010 r., s. 15): „Unia ustanawia rynek wewnętrzny. Działa na rzecz trwałego rozwoju Europy, którego podstawą jest zrównoważony wzrost gospodarczy oraz stabilność cen, społeczna gospodarka rynkowa o wysokiej konkurencyjności zmierzająca do pełnego zatrudnienia i postępu społecznego oraz wysoki poziom ochrony i poprawy jakości środowiska. Wspiera postęp naukowo-techniczny”. To sformułowanie o charakterze normatywnym jednoznacznie wskazuje na obszar problemowy, którym zajmuje się Unia, a zwłaszcza Komisja Europejska (Adam, 2006, s. 27–28). Mianowicie są to kwestieprzynależące zarówno do prawa publicznego, jak i prawa prywatnego (Pajor, 2002, s. 58–59). Procesy ujednociające obejmują w szczególności przepisy prawne dotyczące wspólnego rynku (Skoczym, 2002, s. 112–113) oraz ochrony praw konsumenckich.

Z punktu widzenia prawa międzynarodowego Unia Europejska nie jest jednak państwem, lecz organizacją międzynarodową o szczególnym charakterze, będącą w stanie ewolucji i tworzenia własnej tożsamości konstytucyjnej (Barcik, Wentkowska, 2008, s. 15–16). Taki stan rzeczy odzwierciedla się również w odniesieniu do prawa cywilnego. Europejska przestrzeń prawna składa się z różnych kultur prawnych zbudowanych zasadniczo na bazie prawa kontynentalnego oraz *common law*. Fundamentem tego pierwszego jest w dużej mierze prawo rzymskie, chociaż nie można negować dorobku kulturowego epok późniejszych, zwłaszcza doby oświecenia i niemieckiej pandektystyki (Lankosz, 2005, s. 29). Odmienny proces ewolucji nastąpił w drugim przypadku.

Europeizacja prawa prywatnego dokonuje się w wielu obszarach w sposób niezauważalny nawet dla wytrawnego prawnika. Aktywność ustawodawcy europejskiego i jego wpływ na praktykę w sposób istotny rzutują na ustawodawstwo państw członkowskich, a zwłaszcza na zmianę treści zasad fundamentalnych tychże systemów. Można wskazać na liczne obszary, w których

dokonano już ujednoczenia norm prawnych w skali całej Unii Europejskiej, jak np.: prawo konkurencji, prawo spółek, prawo własności intelektualnej lub przemysłowej, prawo pracy, prawo bankowe i prawo o publicznym obrocie papierami wartościowymi, ochrona praw konsumenta, usługi finansowe, prawo internetowe, a w szczególności elektroniczny obrót prawny. Europeizacja prawa obejmuje również stopniowo poszczególne kwestie związane z prawem rodzinnym (Tizzano, 2006, s. VII) i prawem zobowiązań.

W proces ujednoczania europejskiej przestrzeni prawnej Unii Europejskiej włączyła się również Komisja Europejska (Mańko, 2004, s. 47–48), która wydała 11 lipca 2001 r. komunikat w sprawie europejskiego prawa umów (COM(2001)398 z 11.07.2001 r.), celem którego było uruchomienie konsultacji publicznych na temat problemów wynikających z różnic między prawem umów państw członkowskich oraz ewentualnych działań w tym zakresie. Zebrane odpowiedzi pozwoliły na to, aby w 2003 r. Komisja opracowała plan działania (COM(2003)68 z 12.02.2003 r.), w którym zaproponowała podwyższenie jakości i spójności europejskiego prawa umów. Instrumentem do osiągnięcia tego celu miało być opracowanie wspólnych ram odniesienia (*Common Frame of Reference – CFR*), tj. wspólnych zasad, terminologii i wzorów przepisów. W komunikacie z 11 października 2004 r. *Europejskie prawo umów i weryfikacja acquis: rozwój* Komisja zaproponowała usunięcie niespójności i wypełnienie luk prawnych w dziedzinie prawa umów między przedsiębiorcą a konsumentem (COM(2004)0651). Pod koniec 2008 r. Grupa Studyjna ds. Europejskiego Kodeksu Cywilnego pod kierownictwem Ch. von Bara wydała projekt wspólnych ram odniesień (*Draft of a Common Frame of Reference – DCFR*) (Bar, Schulte, Nölke, 2009), w którym znalazły się zasady, definicje i wzorcowe uregulowania europejskiego prawa cywilnego. Zaproponowane tam rozwiązania odnoszą się zarówno do umów handlowych, jak i umów zawieranych między przedsiębiorcą a konsumentem.

W 2010 r. Komisja Europejska wydała Zieloną Księgę w sprawie możliwości politycznych co do ustanowienia europejskiego prawa umów dla konsumentów i przedsiębiorców (COM(2010)248 z 1.07.2010 r.). W dokumencie tym Komisja przedstawiała stan prac nad ujednoczaniem europejskiej przestrzeni prawnej oraz nakreśliła nowe wyzwania, jakie stoją przed tworzącym się wspólnym rynkiem.

Kolejnym instrumentem integrującym prawo w ramach Unii Europejskiej był program sztokholmski, który obowiązywał w latach 2010–2014 (Dokument Rady z dnia 2 grudnia 2009 r. nr 17024/09). Stwierdzono w nim, że europejska przestrzeń sądowa powinna wspierać działalność gospodarczą na rynku wewnętrznym. Stąd konieczne jest zaakceptowanie projektu wspólnych ram odniesienia i przeprowadzenie dalszej analizy kwestii prawa umów. Ważnym elementem wewnętrznego rynku jest ułatwienie przedsiębiorcom i konsumentom zawierania umów z partnerami z innych krajów Unii oraz ograniczanie kosztów transakcji. W tym zakresie główna odpowiedzialność spoczywa na sądach, które poprzez swoje orzecznictwo mają zbliżać do siebie obecnie istniejące różnorodne rozwiązania prawne.

O kwestiach ujednoczenia przestrzeni prawnej w Unii jest mowa również w strategii przygotowanej przez Komisję Europejską pt. *Europa 2020* (COM(2010)2020 z 3.03.2010 r.). Według Komisji dla usprawnienia funkcjonowania wspólnego rynku ważne jest obniżenie kosztów operacji handlowych. Może to się dokonać poprzez zharmonizowanie wzorcowych klauzul umownych i utworzenie opcjonalnego europejskiego prawa umów. Trwałe korzyści ekonomiczne mogą zostać osiągnięte za sprawą utworzenia zalecanej przez Komisję Europejską *Europejskiej agendy cyfrowej* (COM(2010)245 z 19.05.2010 r.), projektu przyjętego w ramach strategii *Europa 2020*. Działanie to pozwoli na osiągnięcie trwałych korzyści ekonomicznych i społecznych na wewnętrznym rynku cyfrowym poprzez likwidację rozdrobnienia prawnego.

Dotychczasowe działania Unii sprawiły, że Komisja Europejska powołała do życia grupę ekspertów (Decyzja Komisji z dnia 26 kwietnia 2010 r. ustanawiająca grupę ekspertów ds. wspólnych ram odniesienia w dziedzinie europejskiego prawa zobowiązań, Dz.U. UE L 105 z 27.04.2010 r., s. 109) w celu zbadania możliwości stworzenia europejskiego kodeksu cywilnego, przyjaznego dla użytkowników instrumentu prawnego, który przyniósłby korzyści konsumentom i przedsiębiorcom. Grupa ta zajmowała się głównie prawem umów oraz możliwościami wykorzystania w swoich pracach poszczególnych elementów projektu wspólnych ram odniesień, których przygotowanie powierzono wspomnianemu już Ch. von Barowi.

Dotychczasowe prace nad unifikacją prawa cywilnego w ramach Unii rodzą pytanie o jej zakres przedmiotowy. Odpowiedź na nie została udzielona

przez W. Dajczaka: „*Von diesem Hintergrund darf für die Diskussion über die Grenze der Kompetenz der Union im Bereich des Zivilrechts nicht ohne Bedeutung sein, dass es keine Sparte der Rechtswissenschaft gibt, die einen so ausgesprochen europäischen Charakter hat wie die Privatrechtswissenschaft*” („W tym kontekście nie może być mowy o dyskusji o granicach kompetencji Unii w dziedzinie prawa cywilnego, nie oznacza to jednak, że nie ma podziału jurysprudenencji, która ma wyraźny europejski charakter prawa prywatnego” – tłumaczenie własne) (Dajczak, 2001, s. 201).

KWESTIE DO ROZWIĄZANIA

Zamysł unifikacji czy synchronizacji prawa prywatnego w Unii Europejskiej rodzi konkretne problemy praktyczne i badawcze, które wymagają rozwiązania. Pierwszym z nich jest podjęcie decyzji co do tego, czy ma to być unifikacja czy synchronizacja prawa. W konsekwencji, drugim zadaniem będzie określenie jednolitych zasad interpretacji norm prawnych (Giaro, 2007, s. 243–244). Rozwiązanie tych dwóch kwestii ostatecznie zdeterminuje wybór kierunku rozwoju europejskiej przestrzeni prawnej.

Nie będzie to jednak koniec problemów, którym powinno się sprostać. W przypadku unifikacji najprostszą formą jej przeprowadzenia jest wprowadzenie w życie kodeksu prawa cywilnego czy prywatnego. W wyniku tego zabiegu powstanie kwestia potrzeby nowej i masowej edukacji prawniczej nie tylko na wydziałach prawa, ale przede wszystkim sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców prawnych i innych podmiotów stosujących prawo. Trudno jest sobie wyobrazić, aby samo wprowadzenie w życie europejskiego kodeksu cywilnego było równoważne z powszechną znajomością jego treści oraz powiązań z licznymi uregulowaniami pozakodeksowymi, istniejącymi na poziomie unijnym czy krajowym (Royehnalová, Valdhan, 2010, s. 3–4).

Dalsze problemy będą powstawały w perspektywie rozszerzenia Unii na nowe kraje spoza kręgu kultury europejskiej, jak np. Turcję czy Tunezję. Jedną z przykładowych kwestii wymagających rozwiązania będzie treść i interpretacja zasady dobrej wiary, która jest fundamentalna dla zachodniej kultury prawnej, zaś całkowicie nieznaną np. w systemie prawa muzułmańskiego. Dookreślenia będzie wymagała kwestia autonomii jednostki, która

jest fundamentalna dla prawa zobowiązań w systemie prawa kontynentalnego, niekoniecznie zaś akceptowana w systemie prawa muzułmańskiego (Rahman, 2013, s. 12–13).

Nieskoordynowane działania w obszarze ujednociania europejskiej przestrzeni prawnej, zwłaszcza poprzez jeszcze do niedawna zamierzone wprowadzenie europejskiego kodeksu cywilnego, bez odpowiedniego przygotowania środowiska prawniczego, mogą doprowadzić do wulgaryzacji prawa. Podobne zjawisko wystąpiło w antycznym Rzymie, kiedy to cesarz Karakalla w 212 r. mocą swojego edyktu nadał wszystkim mieszkańcom imperium obywatelstwo rzymskie, z wyjątkiem *peregrini dediticii*. To działanie naruszyło fundamentalną zasadę dla świata antycznego, tj. personalności obowiązywania prawa. Według niej każdy zobowiązany był do przestrzegania prawa kraju, którego obywatelstwo posiadał. Do 212 r. niewielu mieszkańców imperium posiadało obywatelstwo rzymskie i tylko ci znali i stosowali prawo rzymskie. Pozostali mieszkańcy aplikowali własne prawo. Nadanie obywatelstwa wszystkim mieszkańcom imperium doprowadziło do obowiązkowego stosowania prawa rzymskiego przez osoby, które tego prawa nie znały. Był to początek upadku, czyli wulgaryzacji rzymskiej kultury prawnej (Wieacker, 1955, s. 7–9; Bretone, 2001, s. 475–477; Dulckeit, Schwarz, Waldstein, 1989, s. 292–293).

Koncepcja unifikacji forsowana jest przez grupę prawników skupionych wokół O. Lando czy Ch. von Bara (Bełdowski, 2005, s. 7). Kodyfikacja prawa daje poczucie bezpieczeństwa prawnego, zwłaszcza organom stanowiącym i stosującym prawo, szczególnie sądom czy organom administracyjnym. Nie można jednak zapominać, że kodyfikacja powoduje skostnienie przepisów prawa, a w końcu całego systemu (Konarski, 2004, s. 32; Mańko, 2004, s. 37; Rott-Pietrzyk, 2005, s. 704; Basedow, 2001, s. 173). Po pewnym czasie ustawodawca nie reaguje w sposób właściwy i z odpowiednią szybkością na zmieniającą się rzeczywistość. Nie można zatem nie zauważyć, że idea kodyfikacji w ostatnich latach przeżywa kryzys, co podkreśla wielu europejskich myślicieli, w tym N. Irti (Irti, 1999, s. 3–97) i A. Petrucci (Luchetti, Petrucci, 2006, s. 23), T. Giaro (Giaro, 2005, s. 25–26). Stąd tworzenie europejskiego kodeksu prawa cywilnego nie wydaje się najlepszym rozwiązaniem (Mańko, 2004, s. 38).

Drugą możliwą drogą ujednoczenia europejskiej przestrzeni prawnej jest synchronizacja istniejących systemów prawnych. Taka właśnie koncepcja wyłania się z analizy przytoczonych powyżej dokumentów Komisji Europejskiej, a w szczególności z planu działania ogłoszonego przez Komisję w 2003 r.

Dla zrozumienia idei synchronizacji prawa i możliwości jej przeprowadzenia warto odnieść się do jednego z mieszanych systemów prawnych, współcześnie istniejących, który powstał właśnie dzięki synchronizacji różnych porządków prawnych. Dobrym przykładem może być system prawny RPA, łączący w sobie wiele tradycji prawnych. Konieczne tu będzie nie tylko przedstawienie źródeł i zasad funkcjonowania tego systemu, ale również analiza konkretnego przykładu, który pozwoli spojrzeć na nowo na proces unifikacji prawa w Unii.

SYSTEM PRAWA POŁUDNIOWOAFRYKAŃSKIEGO

Południowoafrykański system prawny rozwinął się w XVII i XVIII w. dzięki prawnikom i decyzjom sądów w Holandii (Du Bois, 2007; Joubert, 2004; Zimmermann, Visser, 1996). Niekiedy jest on zaliczany do systemów mieszanych, zwanych również systemami hybrydowymi. Podobnie zresztą określa się prawo szkockie, prawo w Zimbabwie, Zambii, Cejlonie i Gujanie. Południowoafrykańskie *common law* składa się z *Roman-Dutch law*, zasad prawa rzymskiego i zwyczajów afrykańskich i germańskich. Nie bez znaczenia dla funkcjonowania tego systemu jest również jury-sprudencja.

Podstawowymi źródłami prawa południowoafrykańskiego są: ustawodawstwo, zwyczaje, orzeczenia sądu, traktaty prawników i prawo rzymskie. Źródła drugorzędne stanowią normy prawne pochodzące z prawa angielskiego czy anglo-amerykańskiego, holenderskiego, francuskiego, niemieckiego i szwajcarskiego. Przy czym te ostatnie źródła mają jedynie charakter pomocniczy. W systemie południowoafrykańskiego prawa nie istnieją ustawy o cytowaniu ani nie istnieje *numerus clausus* źródeł prawa (Sitek, 1999, s. 33–45; Pollak, 1937, s. 143).

W systemie prawa RPA ustawodawstwo posiada decydujący charakter. Parlament południowoafrykański stanowi własne prawo, chociaż wzoruje się

na prawie angielskim (MacKerron, 1935, s. 243). Stąd nie istnieje tam kodeks w znaczeniu europejskim. W RPA, podobnie jak w Anglii, ustawa jest wyjątkiem w systemie prawa i wypełnia istniejące luki. Taka rola ustaw wynika z faktu, że w systemie prawa RPA nie jest możliwe uzupełnianie luk za pomocą analizy zamiaru i celu ustawodawcy czy też analogii. Nie stosuje się interpretacji rozszerzającej (Sitek, 1999, s. 33–45).

Szczególne znaczenie w południowoafrykańskim systemie prawa posiada orzecznictwo opierające się na angielskim prawie precedensowym. Takie rozwiązanie jest obce kontynentalnej kulturze prawnej. W stosunku do prawa anglosaskiego w RPA prawo precedensowe jest stosowane w ograniczonym zakresie. Tylko wyroki niektórych sądów mogą być uznane za precedensy, m.in. wyroki *Supreme Court*. Sąd taki może wydawać decyzje, które zmieniają wyroki wcześniej wydane w podobnych sprawach lub znacznie od nich odbiegają. Cechą charakterystyczną dla procesów południowoafrykańskich jest to, że chociaż toczą się one na wzór angielski, to jednak zachowały instytucje pochodzące z rzymskiego procesu formułkowego, jak np. *litis contestatio* czy *res iudicata* (Mackintosh, 1934, s. 88–89).

W niektórych rozstrzygnięciach Sąd Najwyższy RPA odnosi się w swoim orzecznictwie do *Privy Council*, a więc do sądu królewskiego w Anglii. Ten rodzaj sądu był nieznan w systemie *Roman-Dutch Law*, a praktyka taka pojawiła się po 1910 r., a więc po powstaniu Unii Południowoafrykańskiej. Praktyka ta wzięła swój początek w tym, że większa część sędziów i adwokatów południowoafrykańskich studiowała w Anglii. Stąd też o wiele łatwiej sięgać prawnikom do precedensów i podręczników znanych z czasów studenckich czy z praktyki odbytej w Wielkiej Brytanii. Niechętnie zaś sięgają do podręczników pochodzących z XVI i XVII w., często pisanych w niezrozumiałym dla współczesnych prawników języku łacińskim. Również łatwiej jest prawnikom operować znaną już techniką posługiwania się precedensami, niż sięgać do starych ksiąg czy dokonywać subsumpcji dzieł starych prawników. Praktyka ta została zakazana w 1950 r.

Jurisprudencja, rozumiana jako doktryna prawa, współcześnie odgrywa zupełnie inną rolę, aniżeli było to w systemie prawa rzymskiego, zwłaszcza w okresie pryncypatu. Doktryna prawa w antycznym Rzymie była źródłem prawa, co w systemie prawa kontynentalnego i anglosaskiego

go jest całkowicie nie do pomyślenia. *Prudentes* dla podniesienia swojego autorytetu nie musieli odwoływać się do orzeczeń sądowych czy też innych aktów prawnych, np. konstytucji cesarskich. Wszelkie cytowania innych rozwiązań przyjętych w konstytucjach cesarskich, zwłaszcza w reskryptach, miały zaś charakter albo informacyjny, albo interpretacyjny (Dajczak, 2005, s. 7–9; Giaro, 1987, s. 1–5).

W uzasadnieniach do wyroków sądowych w RPA dopuszcza się możliwość przywoływania opinii zarówno prawników rzymskich, jak i współczesnych. Podstawową zasadą stosowaną przy cytowaniu literatury prawniczej jest pierwszeństwo dzieł prawników pochodzenia holenderskiego przed innymi prawnikami. Tych innych można cytować dopiero wówczas, gdy prawnicy holenderscy nie zabierają głosu w danej sprawie. Ta silniejsza pozycja XVI i XVII-wiecznych prawników holenderskich wynika z przekonania o ich wysokiej znajomości prawa rzymskiego.

W przypadku dzieł starszych prawników sądy przywołują opinie pochodzące z *Inleidigen* H. de Grotiusza, *Paratitla Juris Novissimi* S. van Leuvena i *Rechtsgeleerd, Practicaal, en Koopmans Handboek* J. van der Lindena. Wtedy gdy przytoczeni powyżej autorzy różniliby się między sobą bądź milczeli w jakiejś sprawie, sąd posiada swobodę w wyborze poglądu innego prawnika, również współczesnego. Należy stwierdzić, że sędziowie dość łatwo stwierdzają, że dany przypadek nie może być rozstrzygnięty na podstawie *Roman-Dutch Law*, lecz na podstawie prawa angielskiego czy innego prawa współczesnego. Cytowani są również Cujacius, Donol-leus, a także niemieccy pandektyści, tacy jak: v. F.C. Savigny, C.F. Glück, K.A. Vangerow czy B. Windscheid. Ze współczesnych prawników cytuje się B. Beinarta i P. van Warmelo czy też zmarłego w 1956 r. sędziego Sądu Najwyższego RPA F.P. van den Heevera. Oprócz literatury prawniczej amerykańskiej, angielskiej, holenderskiej i niemieckiej w uzasadnieniach cytuje się również literaturę włoską, hiszpańską i francuską, które jednak ze względu na niewielką znajomość tych języków w Południowej Afryce posiadają ograniczony zasięg.

Ostatnim źródłem prawa w RPA jest prawo zwyczajowe. W przeciwieństwie do europejskiej kontynentalnej kultury prawnej, jego źródłem są wyroki sądów, nie zaś praktyka.

SPRAWA STATE V. EBRAHIM

Możliwość rozstrzygnięcia konkretnej sprawy może być dokonana nawet przy istnieniu wielości regulacji prawnych pochodzących z różnych systemów prawnych, których harmonizacja dokonała się wskutek wielowiekowej koegzystencji. Przykładem funkcjonowania różnych systemów prawnych w ramach tzw. systemu mieszanego jest sprawa STATE v. EBRAHIM, która została rozstrzygnięta przez sąd apelacyjny wyrokiem z 26 lutego 1991 r. (*Supreme Court of South Africa – Appellate Division*). W swoim rozstrzygnięciu sąd powołał się m.in. na przepisy prawa rzymskiego, dotyczące apelacji obywatela Południowej Afryki.

STAN FAKTYCZNY

Ebrahim, urodzony w Republice Południowej Afryki, w 1964 r. został skazany na 15 lat pozbawienia wolności za działalność przeciwko państwu w nielegalnych organizacjach zbrojnych, zwłaszcza w Afrykańskim Kongresie Narodowym (*African National Congress – ANC*). Karę pozbawienia wolności odbywał w uznawanym za najcięższe więzieniu w RPA, które znajdowało się na wyspie Robbeneiland (*Robben Island*). Na wolność wyszedł w 1979 r., a więc po odbyciu kary w całości. Po opuszczeniu więzienia władze w Pinetown w Natal nadal prowadziły dochodzenie przeciwko skazanemu, ale w innej, podobnej sprawie. W obawie przed ponownym procesem i skazaniem w 1980 r. Ebrahim uciekł do niewielkiego królestwa Suazi, położonego wewnątrz terytorium RPA przy granicy z Mozambikiem. W grudniu 1986 r. został uprowadzony przez dwóch czarnych mężczyzn. Podczas zatrzymania poinformowali go, że są przedstawicielami policji południowoafrykańskiej. Następnie został związany, oczy przepasano mu opaską, a usta zakneblowano. Po przekroczeniu granicy został przekazany uzbrojonej grupie tym razem białych mężczyzn, którzy przewieźli go do Pretorii. Podczas drogi był przepytywany na okoliczność jego działalności w Afrykańskim Kongresie Narodowym. Osoby towarzyszące mu wielokrotnie dawały do zrozumienia, że są przedstawicielami policji. O tym miałyby świadczyć również to, że chociaż podczas drogi napotkano wielokrotnie kontrolę policyjną, konwój nie był kontrolowany. O przebiegu akcji na bieżąco był informowany również Jan

Cronje, szef służb południowoafrykańskich. Zatrzymany został przewieziony do komendy głównej policji, gdzie przywitał go sam szef policji i inni wyżsi oficerowie. Cała akcja była przeprowadzona na podstawie sec. 29 ustawy z 1982 r. o bezpieczeństwie wewnętrznym z akademicką dokładnością.

Podczas przesłuchań i w konsekwencji przed sądem skarżący podnosił, że został uprowadzony przez policję lub służby południowoafrykańskie. Z kolei ani policja, ani też służby południowoafrykańskie nie przyznawały się do uprowadzenia.

Dla sprawy ważne było to, że władze Suazi wniosły protest do władz RPA z powodu uprowadzenia wnoszącego pozew.

ANALIZA STANU FAKTYCZNEGO

W świetle przedstawionych dowodów należy przyjąć, że policja południowoafrykańska nie była zaangażowana w uprowadzenie apelującego. Osoby uprowadzające skarżącego były członkami tajnych służb Południowej Afryki. Takie wnioskowanie oparte jest na przekonaniu, że uprowadzający nie byli osobami znanymi policji. Stąd dla sądu apelacyjnego było oczywiste, że uprowadzenia dokonali agenci służb specjalnych Południowej Afryki.

Kluczowe znaczenie dla sprawy miało ustalenie znaczenia terminu „agent”. Według sądu apelacyjnego termin „agent” odnosi się do osoby działającej na polecenie i w ramach uprawnień państwowej agencji. W okresie po drugiej wojnie światowej działania służb specjalnych w wielu państwach realizowane są poprzez system różnych agencji. Sposób, w jaki oskarżyciel został uprowadzony, wskazuje jednoznacznie, że dokonała tego właśnie taka agencja. Zaangażowanie się państwa w takie działanie następuje również wówczas, gdy działający podejmują swoje działania bez wiedzy i aprobaty najwyższych władz państwowych. Wszelkie akcje podejmowane przez te organy należy uznać za przejaw działania państwa. Jego organy działają na podstawie władzy delegowanej. Dotyczy to również działania organów administracji służb specjalnych (agencji). Dla sądu nie budził zatem wątpliwości fakt, że uprowadzenie było dziełem jednej z agencji, nie zaś policji.

W świetle powyższych faktów konieczne jest rozważenie kwestii kompetencji sądu do rozpatrzenia niniejszej sprawy. Czy uprowadzenie było

pogwałceniem zasad prawa międzynarodowego? Pogwałcenie tych zasad spowodowałoby to, że sąd rozpatrujący sprawę nie był kompetentny do rozpatrzenia tej sprawy. Sąd rozpatrujący sprawę był uprawniony do rozpatrywania jedynie spraw rozstrzyganych w świetle przepisów krajowych. Sąd uznał się jednak za kompetentny, gdyż normy prawa międzynarodowego są częścią prawa południowoafrykańskiego. Stąd podstawowe pytanie musi zmierzać do wskazania zasad prawa krajowego, które zostały pogwałcone.

ANALIZA STANU PRAWNEGO

Sąd apelacyjny postanowił powołać się na kilka źródeł prawa rzymskiego, które dotyczą kompetencji namiestników prowincji.

Prawo rzymskie

Paul. 1 ad ed. (D.2.1.20): *Extra territorium ius dicenti impune non paretur. Idem est, et si supra iurisdictionem suam velit ius dicere.* (Władza sądownicza nie przysługuje poza terytorium urzędnika uprawnionego do jej sprawowania. Podobnie jest wówczas, gdy sędzia wykonując swoją władzę sądowniczą wykracza poza granice swoich kompetencji). (Tłumaczenie własne)

Paul. L. 13 ad Sab. (1.18.3): *Praeses provinciae in suae provinciae homines tantum imperium habet, et hoc dum in provincia est: nam si excesserit, privatus est. Habet interdum imperium et adversus extraneos homines, si quid manu commiserint: nam et in mandatis principum est, ut curet is, qui provinciae praeest, malis hominibus provinciam purgare, nec distinguuntur unde sint.* (Namiestnik prowincji ma władzę nad ludźmi wyłącznie w swojej prowincji i to tylko wtedy, gdy w niej przebywa. Jeśli bowiem przekroczyłby jej granice, staje się osobą prywatną. Czasem przysługuje mu władza także nad ludźmi spoza prowincji, jeśli popełnili jakiś czyn zabroniony. Bowiem i w upoważnieniach cesarskich dla zarządców prowincji jest nakaz, aby ten kto stoi na czele prowincji, dbał o to, aby usunąć z prowincji przestępców, bez względu na to skąd pochodzą). (Tłumaczenie polskie B. Szolc-Nartowski, *Digesta Justyniańskie*, Warszawa 2007, s. 115)

Z obu tekstów wynika, że kompetencje namiestników prowincji w antycznym Rzymie ograniczały się wyłącznie do powierzonych im terenów. Taka praktyka była stosowana pomimo istniejącej wówczas różnorodności syste-

mów etnicznych i kulturowych. Władza namiestników zamykała się w granicach prowincji. Przekroczenie przez namiestnika granicy prowincji powodowało, że stawał się on osobą prywatną. Wykonywanie swoich uprawnień jurysdykcyjnych poza granicami prowincji rodziło zaś spór kompetencyjny.

Macer l. 2 de off. praes. (D.48.3.7): *Solent praesides provinciarum, in quibus delictum est, scribere ad collegas suos, ubi factores agere dicuntur, et desiderare, ut cum prosecutoribus ad se remittantur: et id quoque quibusdam rescriptis declaratur.* (W przypadku, gdy namiestnik prowincji, na terenie której popełniono przestępstwo, zechce ścigać sprawcę przebywającego na terenie innej prowincji, to wówczas powinien zwrócić się do swojego kolegi pisemnie, aby sprawca został jemu wydany. O tej procedurze wielokrotnie pisano w reskryptach). (Tłumaczenie własne)

Z tekstu autorstwa Macera wynika, że namiestnik nie mógł arbitralnie rozstrzygać spraw karnych, przekraczając kompetencje terytorialne przypisane do konkretnej prowincji. Stąd już w okresie klasycznym została wypracowana procedura zatrzymania sprawcy przestępstwa przebywającego na terenie innej prowincji. Procedura ta została ostatecznie opisana w justyniańskiej Noweli 124 cap. 5. Według tej procedury namiestnik właściwy do ścigania sprawcy przestępstwa całą procedurę rozpoczynał od opublikowania edyktu wzywającego sprawcę do stawienia się przed sądem w jego prowincji. Jeżeli poszukiwany nie zgłosił się sam, wówczas sędzia (namiestnik) powinien powiadomić namiestnika prowincji, w której poszukiwany przebywa, i poprosić o jego aresztowanie i przesłanie go przed swój trybunał. Jeżeli taki namiestnik nie dostosował się do tej prośby, podlegał karze grzywny, utraty urzędu oraz wygnania.

Stanowisko wypracowane w prawie rzymskim zostało przyjęte do systemu *Roman-Dutch Law*, o czym świadczy komentarz Johannesesa Voeta (1647–1713), jednego z najsłynniejszych prawników tego systemu (Voet 1940, komentarz do D.48.3.2). Podobne stanowisko zajęli inni przedstawiciele systemu *Roman-Dutch Law*, przywołani w sentencji wyroku, np.:

(1) Antonius Matthaeus II (1601–1654) *Tractatus de Criminibus*, Komentarz do D.48.14.1.3.

- (2) Dionysius Godefridus van der Keessel (1738–1816) *Praelectiones ad Jus Criminale*, Komentarz do D.48.3.2.
- (3) Johannes van der Linden (1756–1835) *Supplementum to Voet's Commentarius ad Pandectas cited in Gane The Selective Voet.*, vol. 1, s. 296, przyp. (b).
- (4) Pieter Bort (1615–1674) *Tractaat handelende van Arresten*. Komentarz do D.3.3.4.
- (5) Berlichius (Mathaeus Berlich 1586–1638) *Conclusiones Practicabiles* (cz. 1, concl. 74, nr 54–55).

Podsumowując, należy stwierdzić, że w prawie rzymskim oraz w systemie *Roman-Dutch Law* bezprawne zatrzymanie osoby ściganej poza terenem podlegającym jurysdykcji sędziego (namiestnika) traktowane było jako poważne naruszenie porządku prawnego, zaś sam czyn traktowany był jak uprowadzenie. Zatem również prawo RPA nie uprawnia policji czy innych organów państwa do zatrzymania osób ściganych znajdujących się poza granicami ich jurysdykcyjnego terytorium. Takie rozwiązanie wynika z uregulowań ustawowych, zwłaszcza z sec. 39 ustawy o postępowaniu karnym z 1977 r. i sec. 19 ustawy o Sądzie Najwyższym z 1959 r. oraz z wcześniejszego orzecznictwa, np. *Abrahams v. Minister of Justice* 1963 (4) SA 542 (C).

OCENA STANU PRAWNEGO

Powyższa analiza opiera się na licznych zasadach prawnych, jak np. ochrony praw człowieka, poszanowania pokojowych stosunków między państwami, działania wymiaru sprawiedliwości na podstawie zasady legalności, zakazu bezprawnego zatrzymania czy aresztowania oskarżonego, nieprzekraczania kompetencji przez organy sądowe. Ponadto organy państwa powinny respektować suwerenność innych państw lub jednostek administracyjnych. Postępowanie sądowe powinno być oparte na zasadzie przejrzystości, legalizmu i odbywać się z zachowaniem zasady „czystych rąk” (*clean hands*). Właśnie ta zasada została złamana przez władze państwowe RPA w analizowanym przypadku. Dlatego sąd apelacyjny uchylił wyrok sądu I instancji i uznał, że zatrzymanie podejrzanego poza granicami jurysdykcyjnymi organów ścigania było bezprawne.

PODSUMOWANIE

Procesy globalizacyjne obejmują coraz to nowe obszary życia społecznego, w tym również te, które są regulowane przepisami prawa. Zniesienie granic politycznych między państwami, a w konsekwencji i barier prawnych, zwłaszcza celnych, zrodziło konkretne problemy wymagające rozwiązania. Są one zasadniczo związane ze stosowaniem prawa w obrocie handlowym. Jednym ze źródeł powstawania nowych problemów jest swoboda zawierania umów realizowana przez konsumentów i przedsiębiorców w przestrzeni prawnej bez granic. Jedną z takich przestrzeni jest Unia Europejska, w której obowiązują nadal systemy prawne państw członkowskich, bazujące na tzw. prawie kontynentalnym i *common law*. Odrębność kulturowa poszczególnych systemów prawnych rodzi konkretne problemy dla przedsiębiorców i samych konsumentów, takie jak: niepewność po stronie konsumentów, wzrost kosztów transakcji handlowych, utrata zaufania obywatela do instytucji unijnych i procesu integracji. Stąd Unia coraz wyraźniej ingeruje w poszczególne dziedziny prawa, w tym i cywilnego.

Potrzebę ujednoczenia prawa w Europie przez synchronizację lub kodyfikację zaczęto zauważać wyraźnie w latach 80. Dotychczasowe działania realizowane w obrębie ujednoczania prawa w Unii można podzielić na działania synchronizujące i unifikujące europejską przestrzeń prawną. Pierwsze z nich zmierzają do wypracowania wspólnych rozwiązań poszczególnych problemów prawnych na podstawie rozwiązań wypracowanych w łonie dotychczasowej kultury prawnej poszczególnych państw członkowskich, a więc z odniesieniem do prawa rzymskiego. Działania unifikujące zmierzają zaś do stworzenia nowego europejskiego kodeksu prawa umów czy europejskiego kodeksu prawa cywilnego, nawet w oderwaniu od dotychczasowej kultury prawnej.

Przykładem działań unifikujących europejską przestrzeń prawną są prace zrealizowane przez tzw. Komisję Lando czy Grupę Ch. von Bara. Komisja kierowana przez O. Lando (*The Commission on European Contract Law*) sformułowała Zasady Europejskiego Prawa Umów (*Principles of European Private Law*). Z kolei Ch. von Bar przewodniczy Grupie Studyjnej ds. Europejskiego Kodeksu Cywilnego (*Study Group on European Civil Code*), której celem jest przygotowanie europejskiego kodeksu cywilnego. Owocem prac tej grupy jest projekt wspólnych ram odniesień (*Draft of a Common Frame of Reference* – DCFR).

Działania Unii Europejskiej są na etapie ujednoczenia prawa europejskiego, bez specyfikacji jej formy, czyli synchronizacji lub jednolitej kodyfikacji. W tym zakresie ukazało się kilka dokumentów unijnych, o których jest mowa w Zielonej Księdze Komisji w sprawie możliwości politycznych w zakresie postępów w kierunku ustanowienia europejskiego prawa umów dla konsumentów i przedsiębiorców.

Ostatnia kwestia do rozwiązania to pytanie o wybór drogi ujednoczenia europejskiej przestrzeni gospodarczej. Wydaje się, że najwłaściwszą jest synchronizacja istniejących systemów prawnych. Wybór tej drogi wydaje się nad wyraz oczywisty ze względu na mniejsze koszty ekonomiczne. Wprowadzenie europejskiego kodeksu cywilnego wymagać będzie przeprowadzenia szkoleń w zakresie nowego prawa wszystkich organów stosujących prawa cywilne, a więc sędziów, prokuratorów, adwokatów, radców i innych. Budowa jednolitego systemu orzekania na podstawie dotychczasowych, niekiedy dość różniących się od siebie, tradycji prawnych jest zaś możliwa. Przykładem jest analizowany w pracy precedens pochodzący z systemu mieszanego, obowiązującego w RPA.

Literatura

- Adam, R. (2006). *Lineamenti generali dell'ordinamento comunitario*. W: A. Tizzano (red.), *Il diritto privato dell'Unione Europea*, vol. 1, Torino, s. 27 i n.
- Bar, C. von (2000). *Prace nad projektem Europejskiego Kodeksu Cywilnego*, „Państwo i Prawo”, nr 10, s. 44 i n. ISBN 978-88-3485490-7.
- Bar, C. von, Schulte Nölke, H. (red.) (2009). *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR)*, München.
- Barcik, J., Wentkowska, A. (2008). *Prawo Unii Europejskiej z uwzględnieniem Traktatu Lizbońskiego*, Warszawa. ISBN 9788325502737.
- Basedow, J. (2001). *La codificazione del diritto privato nell'Unione Europea: la creazione di un ibrido*. W: G. Alpa, E.N. Buccico (red.), *Il codice civile europeo. Materiali dei seminari 1999–2000*, Milano, s. 173.
- Bęldowski, J. (2005). *Ku Europejskiemu Kodeksowi Cywilnemu?*, „Edukacja Prawnicza”, nr 6, s. 7. ISSN 1231-0336.
- Bretone, M. (2001). *Storia del diritto Romano*, Roma-Bari.

- Cooter, R., Ulen, Th. (2009). *Ekonomiczna analiza prawa*, tłum. polskie: J. Bełdowski, K. Metelska-Szaniawska, Warszawa. ISBN 9788325503970.
- Dajczak, W. (2005). *Problem „ponadczasowości” zasad prawa rzymskiego. Uwagi w dyskusji o „nowej europejskiej kulturze prawnej”*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 5.2, s. 7 i n. ISSN 1643-8183.
- Dajczak, W. (2009). „*Treu Und Glauben*” in *System des Gemeinsamen Referenzrahmens Und die Idee einer „organisch vollzogenen” Privatrechtsangleichung in Europa*, „Zeitschrift für Gemeinschaftsprivatrecht European Community”, nr 2, s. 63 i n.
- Dajczak, W. (2009). *Vom Beruf der Europäischen Union für die Kodifikation des Zivilrechts*, „Zeitschrift für Gemeinschaftsprivatrecht European Community”, nr 5, s. 201.
- Du Bois, F. (red.) (2007). *Wille’s Principles of South African Law*, 9th ed. Cape Town. ISBN 9780702165511.
- Dulckeit, G., Schwarz, F., Waldstein, W. (1989). *Römische Rechtsgeschichte*, München.
- Giario, T. (1987). *Dogmatische Wahrheit und Zeitlosigkeit in der Römischen Jurisprudenz*, Bollettino dell’Istituto di diritto romano XXIX, s. 1 i n.
- Giario, T. (2007). *Interpretacja jako źródło prawa – dawniej i dzisiaj*, „Studia Prawno-ustrojowe” nr 7, s. 243 i n. ISSN 1644-0412.
- Giario, T. (2009). *Leon Petrażycki i ekonomiczna analiza prawa. Materiały do dalszych rozważań*. W: H. Izdebski (red.), *Nauka i nauczanie prawa. Tradycja i przyszłość*. Warszawa, s. 211 i n. ISBN 978-83-7206-152-2.
- Giario, T. (2005). P. Winczorek (red.), *Teoria i praktyka wykładni prawa*, Warszawa, s. 25 i n.
- Glück, C.F. (1822). *Ausführliche Erläuterung der Pandekten nach Hellfeld: ein Commentar*, Erlangen.
- Hondius, E., Wiewiórkowska-Domagalska, A. (2002). *Europejski kodeks cywilny (Analiza prac Grupy Studyjnej)*, „Państwo i Prawo”, z. 6, s. 28 i n. ISSN 003-0980.
- Irti, N. (1999). *Letà della decodificazione*, Milano.
- Joubert, W.A. et al. (2004). *The Law of South Africa*, Durban.
- Kaczorowska, M. (2010). *Rola restatements w procesie europeizacji prawa prywatnego*, „Radca Prawny”, nr 1, s. 35–43.
- Konarski, H. (2004). *Perspektywy kodyfikacji europejskiego prawa zobowiązań*, „Przeгляд Prawa Handlowego”, nr 3, s. 32. ISSN 1230-2996.

- Lankosz, K. (2005). *Europejska przestrzeń prawna u progu XXI wieku*. W: *Współczesne wyzwania europejskiej przestrzeni prawnej*. Księga pamiątkowa dla uczczenia 70. rocznicy urodzin Profesora Eugeniusza Piontka, Kraków, s. 33. ISBN 83-7444--009-0.
- Luchetti, G., Petrucci, A. (2006). *Fondamenti di diritto contrattuale europeo. Dalle radici romane al progetto dei Principles of European Contract Law della Commissione Lando*, Bologna.
- MacKerron, G.H. (1935). *The Sale of Goods in South Africa*, Pretoria.
- Mackintosh, J. (1934). *Roman Law in modern practice*, Edinburgh.
- Mańko, R. (2004). *Europejski Kodeks Cywilny – stan prac nad projektem i perspektywy dalszego rozwoju*, „Studia Iuridica”, t. XLIII, s. 141 i n. ISSN 0137-4346.
- Mańko, R. (2004). *Instytucje UE wobec idei europejskiego kodeksu cywilnego*, „Przeгляд Prawa Europejskiego”, nr 2, s. 47 i n. ISSN 1427-0552.
- Mańko, R. (2004). *Prawo prywatne w Unii Europejskiej. Perspektywy na przyszłość*, Warszawa. ISBN 83-918286-6-2.
- Pajor, T. (2002). *Prawo cywilne a prawo Unii Europejskiej*. W: M. Seweryński, Z. Hajna (red.), *Studia prawno-europejskie*, t. VI, Łódź, s. 58 i n.
- Pollak, W. (1937). *The South African Law of Jurisdiction*, Pretoria.
- Rajski, J. (2006). *Nowy etap rozwoju europejskiego prawa prywatnego*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego”, z. 1, s. 111 i n. ISSN 1230-7173.
- Rayner, S. (1991). *The Theory of Contracts in Islamic Law*, London: Graham and Trotman. ISBN 978-1853336171.
- Rott-Pietrzyk, E. (2005). *Pojęcie rozsądku w projekcie Europejskiego Kodeksu Cywilnego*. W: L. Ogiełło, W. Popiołek, M. Szpunar (red.), *Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, Kraków, s. 704. ISBN 9788374441483.
- Royehnalová, N., Valdhans, J. (2010). *A Few Observations on Choice of Law*. W: A.J. Bělohlávek, N. Rozehnalová (red.), *Czech Yearbook of International Law*, vol. I, *Second Decade Ahead: Tracing the Global Crisis*, Prague, s. 3 i n.
- Savigny, F.C. (1841). *Das Recht des Besitzes, System des heutigen Römischen Rechts*, Berlin.
- Sitek, B. (1999). *Prawo rzymsko-holenderskie. Współczesne zastosowanie prawa rzymskiego*. W: T. Maciejewski (red.), *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, Koszalin, s. 33–45. ISBN 8387739502.
- Skoczny, T. (2002). *Europejskie prawo konkurencji – od doskonalenia przez modernizację w kierunku transformacji?* W: M. Seweryński, Z. Hajna (red.), *Studia prawno-europejskie*, t. VI, Łódź, s. 112 i n.

- Tizzano, A. (2006). *Il diritto privato dell'Unione Europea*, t. I, Torino. ISBN 978-88-3485490-7.
- Vangerow, K.A. (1867). *Lehrbuch der Pandekten*, Leipzig.
- Voet, J. (1940). *Commentarius and Pandectas*, Cape Twon, Johannesburg, Komentarz do D.48.3.2.
- Wieacker, F. (1955). *Vulgarismus und Klassizismus im Recht der Spätantike*, Heidelberg.
- Windscheid, B. (1862). *Lehrbuch des Pandektenrechts*, Düsseldorf.
- Zimmermann, R., Visser, D.P. (1996). *Southern Cross: Civil Law and Common Law in South Africa*, Oxford. ISBN 978-0198260875.

Źródła internetowe

- Acquis Group – Principles of the Existing EC Contract Law*, <http://www.acquis-group.org/>, dostęp: 7.02.2010.
- Common Core*, <http://www.common-core.org/>, dostęp: 7.02.2011.
- Economic Impact Group*, <http://www.tilburguniversity.edu/research/institutes-and-research-groups/tilec/>, dostęp: 7.02.2010.
- Insurance Group*, <http://www.uibk.ac.at/zivilrecht/restatement/>, dostęp: 7.02.2010.
- Islamic Law of Contract*, <http://translate.google.pl/translate?hl=pl&langpair=en|pl&u=http://www.qfinance.com/operations-management-checklists/islamic-law-of-contracts>, dostęp: 6.02.2011.
- Lando, O., *Contract law in the EU. The Commission Action Plan and the Principles of European Contract Law*. W: http://frontpage.cbs.dk/law/commission_on_european_contract_law/literature.htm, dostęp: 2.02.2010.
- Rahman, Z.A.A., *Islamic Law of Contract*, 2013, <http://www.slideshare.net/maceabdullah/islamic-law-of-contracts>, dostęp: 17.05.2015.
- Restatements „Third”*, http://www.e-radcaprawny.org/eshop,3,19,19,459,szczegoly-,0,0,1,2.html_-_ftn8, dostęp: 17.05.2015.